

PACSAI IMRE

MAGYAR SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK PÁRHUZAMAI A TÖRÖK NYELVEKBEN

Kivonat

A magyar és török szólások és közmondások között gyakran tükörfordítás jellegű egyezést figyelhetünk meg, aminek a mélyén a metaforikus kép egyezése állhat. Számos esetben a szokás- és hagyományrendszer terén is azonosságot tükröznek az azonos jelentésű, azonos képet alkalmazó nyelvi egységek. A bemutatandó magyar és török frazeológiai kifejezések, közmondások nem kapcsolódnak az ókori antik kulturális örökséghez, sem a Biblia világához. Például: az ördög lakodalma, ördög-szekér, megy a hasa, disznóbőr az orcája, ne köpj a kútba, ne higgy az ebszájnak, ebnek – ebhalál. A jelen tanulmányban tárgyalt fogalomkörök: egészség, szokás–hiedelem, megfigyelés–intelem, testrészek, természeti jelenségek, tárgyak, állatok.

Kulcsszavak: magyar–török frazeológiai párhuzamok, fogalmi körök: természeti jelenség, egészség, testrész, tárgy, állat

Tanulmányomban a harminc éve folytatott összehasonlító vizsgálatom során feltárt adatok közül kívánok néhányat bemutatni. A kutatásom az eurázsiai nyelvi és kulturális kapcsolatok elemzésére irányult, amelynek részét képezi a munkámban ismertetendő török és magyar frazeológiai párhuzamok, az azonos metaforikus képet alkalmazó közmondások.

A frazeológia kérdéseinek vizsgálata mind a hazai, mind a külföldi nyelvtudományban egyre fontosabb szerepet játszik. Ezt igazolja Margalits Ede (1897) és O. Nagy Gábor (1966) gyűjteménye, valamint az újabb munkák, így Ujváry Zoltán (2003), Bárdosi Vilmos (2015) frazeológiai szótára. A magyar frazeológiai kifejezések és közmondások rendszerezéséről, etimológiai kérdéseiről újabban Balázs Géza (2005, 2022: 35–50) és Paczolay Gyula (2008) tanulmányában olvashatunk.

Tanulmányom megírására neves hazai turkológusaink azon véleménye biztatott, miszerint a török és magyar frazeológia összehasonlító vizsgálata még várat magára. Ezúttal kívánok köszönetet mondani azoknak a tatár, baskír, azerbajdzsáni és kazah kutatóknak, akik elősegítették, hogy török tárgyú tanulmányaim megjelentek a Tatarica (Kazany), a Türkológia (Baku) című folyóiratban, a Kazah és Baskír Tudományos Akadémia tudományos gyűjteményében. Fontos számomra, hogy magyar tudományos munkában magyar nyelven is ismertessem kutatásom eredményeit.

A frazeológiai párhuzamokról (A mentalitás közös vonásait tükröző párhuzamok)

Az egészséggel kapcsolatos frazeológiai kifejezések

1. Az ikerszavak összehasonlító vizsgálata során figyeltem fel az egészséggel kapcsolatos kifejezések gazdagságára a török nyelvekben, amelyekben az *Erőt, egészséget!* magyar köszönési formulának megfelelő mellérendelő szóösszetételekre és köszönési formulákra találtam. Az *аман, усен, сая* 'egészséges, eleven, sértetlen' jelentésű szavak alkotta szinonim jellegű szóösszetételek az *Erőt, egészséget!* magyar köszönési formulának felelnek meg: a tatár *усен-сая* (ТаPC 178); *сая-сәләмәт* (ТАРС 471); a kazah: *аман-есен* (КаРС 33); az ujjur *аман-есән* (КАЙ 135); a baskír *сая-сәләмәт* (БРС729) és *уҗән-аман* (БРС 221); a kirgiz *аман-әсен* (КТПС 65) 'egészséges, eleven, sértetlen' jelentéssel bír.

2. A török nyelvek köszönési formulái: a tatár *Сая бул!* (ТаРС 471), a baskír *Иҗен бул!* (БРС 221), a kazah *Сая бол!* (КаРС 284) 'Jó egészséget!', 'Viszontlátásra!', 'Isten veled!', 'Legyél egészséges!' jelentésűek. A török hatást tükrözik a cseremiszi nyelv *Әсен улыда!* (МаРС 454), *Таза лийза!* 'Legyél egészséges!' köszönési formulái, amelyekben a tatár nyelv 'egészséges, sértetlen' jelentésű *әсен* és *маза* szava szerepel.

Szokások, hiedelmek

1. Ujváry Zoltán a *Magyar ember hallgat, mikor eszik* (Ujváry 2003: 440) mondatot jellegzetes szólásként mutatja be, mely megfelelőre talál az oszmán török *Evvel taam, sonra kelâm* (ТурРС 284) 'először az étel, aztán a beszéd', az üzbég *Аввал гаош, бадъез калош* (УзРС 198) 'előbb egyél, aztán beszélj' szólásokban. Mindezek az étkezés alatti magatartásra figyelmeztető kifejezések azonos szokásra utalnak. Z. G. Aminyev hasonló baskír, Sz. M. Bagirzade kutató hasonló azerbajdzsán szokást ismertetett. Az azeri *étkezés alatt a malom fülei is süketek* közmondás ezt képszerűen fogalmazza meg.

2. A hajnalban kimert víz rontást gyógyító erejébe vetett hitet tükrözi a tatár *маң суы* (ТаРС 525) 'kora reggel kimert víz, melyben fürdenek, melyet isznak a szemmel verés okozta baj gyógyítása céljából' és az azonos jelentésű baskír *ман һыуы* (БРС 585) kifejezés is. Megállapítottuk, hogy a Nyíregyháza környéki bokortanyák lakói körében még az 1997. évi etnográfiai gyűjtőmunka idején is ismert volt a hajnali víz rontást gyógyító hatása. A híres magyar búcsújáró hely, Szentkút csodatévő vize, a baskír *замзам һыуы* (БРС 755),

a 'mekkai Kába-templom szent kútjából hozott víz' kifejezés szintén egy szentnek tekintett helyről származó vízzel kapcsolatos. Az oszmán-török kifejezés, a *su okutmak* (TyPC 792) 'imádságot mondani a víz felett, amit majd betegnek adnak' szintén az említett hiedelemvilággal kapcsolatos. A magyar *aranyos víz* kifejezés tartalma is a csodatévő erőt sugallja.

3. Ugyancsak a hiedelmekkel kapcsolatos a veszélyes, ijesztő, illetve a csodálatot keltő dolgok megnevezése során az ördög szó használata a magyar és a török nyelvekben. Az Alacsony-Tátra két földrajzi neve, az *Ördög lakodalma-hágó* és az *Ördög lakodalma-hegy* jól szemlélteti ezen elnevezési módot. Mindkét hely a veszélyes voltáról méltán kapta az *ördög lakodalma* elnevezést, ugyanis télen gyakori a lavinaveszély és a hatalmas erejű hóvihár. A tatár *nepu myüe* (TaPC 443) 'hóvihár, hóförgeteg' (szó szerint: az ördög lakodalma) és a baskír *шаһман туйы* (BPC 761) 'vihar' (szó szerint: az ördög lakodalma) kifejezés *ördög* szava a hágó és a hegy környezetére jellemző meteorológiai viszonyokat jelöli. Az *Ördög lakodalma-hágó* szlovák neve *Sidlo Čertova svad'ba* (1483), amely *Ördög lakodalma-hágó* néven megőrizte a magyar alakot. Az *Ördög lakodalma-hegy* szlovák megfelelője a *Čertovica*, mely már csak az *ördög* jelentésű névvel jelöli az adott hely veszélyes voltát. Feltehetően a magyar név az eredeti, amit a hasonló tartalmú török kifejezések sugallanak. M. Marek (2003) szlovák történész munkája adhat magyarázatot erre a névtani kérdésre. Tanulmánya a Felvidék stratégiailag fontos hágóinak és folyóvölgyeinek őrzésében részt vevő besenyők és úzok történetét elemzi. Az *Ördög lakodalma-hágón* keresztül és az *Ördög lakodalma-hegy* alatt vezető út stratégiai szempontból fontos volt. Ez volt az Alacsony-Tátrán keresztülvezető egyetlen út, amely a Garam folyó völgyében vitt a nemesfém-bányászat központjai felé. A Garam völgyében jelentős gyeplépcsőrendszer épült ki, amelyet besenyő határőrök védtek. A besenyők jelenlétét igazolja annak a Garam völgyében található településnek a neve, amelyik az 1464-ben kelt okirat szerint *Besenyő* volt.

Az *ördög* szó közös használatára utal az *ördögsekér* (*Eryngium campestre*) és a baskír *шаһман арбаһы* (BPC 761) szúrós pusztai növényt jelölő botanikai név, mely a *шаһман* 'sátán, ördög' és *арба* 'szekér' szavakból áll. József Attila képzeletét is megragadta e név, melyet a *Nyár* című versében alkalmaz: „*Ördögsekéren jár a szél...*” Az *ördög* további magyar botanikai nevekben is szerepel, amit az *ördögbocskor* (*Concalis*), *ördögcérna* (*Lycium*), *ördögharaptafü* (*Succisa pratensis*) igazol. A tatár *шаһман таяғы* (TaPC 525) 'bogáncs' (szó szerint: ördög botja), a baskír *шаһмантаяк* (BPC 761) 'bogáncs' hasonló szemléletre utal.

4. Számos hiedelem kapcsolódik a kutya alakjához, amit a magyar és a török népek frazeológiája is tükröz. Közös vonásként jelenik meg, hogy a kutyát

negatív tulajdonságok megtestesítőjeként ábrázolják a hasonló tartalmú frazeológiai egységek. A magyar és a török hagyományok szerint nem szabad emberi keresztnévet adni a kutyának, mert a hiedelem szerint kapcsolatban áll a szellemvilággal, a gonosz erővel. A boszorkányperek tanúvallomásai jól tükrözik e hiedelmet.

Az oszmán-török *Eceli gelen köpek cami duvarına (alusuna) siyer* (TörökSz 259) 'amely kutyának el kell pusztulnia, a dzsámi falára vazel' és a magyar *Ki kutya a templomból!* (ME 483) szólás szemlélteti a kutya megítélését. A baskír *эм таләгыры* (БРС 806) 'hogya a kutya marja szét', a magyar *Kutya egye meg a máját!* (szidalom), *Ördög vigye el!* (rég) (ONG 401/2111); *Kutyák nyalják fel a vérét!* (átok, szidalom) (ONG 401/2111) hasonló tartalmú átkozódások. Zách Felicián tragikus sorsa, akit felségsértés miatt kivégeztek, majd szétdarabolt holttestét kutyákkal maratták szét, az említett szidalmakkal kapcsolatos hiedelmet tükröz. Az *ebhalál* (ME 138): *Ebhalállal vesszen el!* (ME 138); a tatár *эмкә эм үлме* (ТаРС 686) 'kutyának – ebhalál', a baskír *эмкә эм үлме* (БРС 805) 'ua.'; a türkmén *ume um олу* (ТуркРС 361) 'ua.' azonos tartalmú átkozódás.

Közös hiedelem, hogy a folyókról kapott név megvédi a kutyákat a veszettségtől. A *Nemcsak egy kutyát hívnak Sajónak* (ME 484) szólás és a Mikszáth Kálmán A két koldusdiák című regényében említett Dráva nevű kutya igazolja az A. F. Ilmbetov (2012) munkája említette baskír hiedelemmel való azonosságot.

A *Nem megy ebnek szemébe a füst* (ONG 161/140), a tatár *Эм күзе төтен белмәс* (ТаРС 577), a baskír *Эм күзе төтөн белмәс* (БРС 806) és a türkmén *Um gəzi mýsse bilmez* (ТуркРС 361) szólások azonos jelentésűek: 'az aljas emberek nem szégyenkeznek' (szó szerint: a kutya szeme nem ismeri a füstöt).

A magyar *Vess a kutyának, s mindjárt nem harap meg* (ONG 411/2340), az oszmán-török *it ağzına bir kemik* (ТуркРС 482) 'lekenyerezni valakit' (szó szerint: csontot dobni a kutyának), *köpekin ağzına kemik atmak* (ТуркРС 482) 'ajándékkal megvesztegetni valakit' (szó szerint: csontot dobni a kutyának) a megvesztegethető emberről szól.

A hálátlan, elbizakodott embert jelenítik meg a magyar *A kutya is akkor vész meg, amikor a legjobb dolga van* (ONG 407/2254) és a tatár *Эм симерсә, иясен талый* (ТаРС 687) 'a meghízott kutya gazdáját megmarja' közmondások.

A *Kutyából nem lesz szalonna* (ONG 409/230), a csuvas *Йыта самърта, нусма юрамоть* (ЧувП 234) 'bármennyire hízzon is meg a kutya, nem kerül levágásra', a perzsa *Sag ke câq şqurme-aş nemi konand* (ПеПос

134/738) 'bármennyire is hiszson meg a kutya, mégsem készítenek belőle kaurmát (pörcöt)' a kutyahústól való hasonló idegenkedéssel kapcsolatos.

Tükröszó jellegű a *kutyalakodalom* (ME 489), *kutyalagzi* (ME 486) és a tatár *эм mye* (TaPC 687) 'alja népség gyülekezete' (szó szerint: kutyalakodalom). Hasonló jelentésűek a *kutyafajta* (ME 487) és a tatár *эммән музан*, *эм токымы* (TaPC 687) 'kutyafajta' frazeológiai egységek. Az *eb a lelke* (ONG 156/10) megfelelője a tatár *эм жан* (ТФРС 687) 'kegyetlen, embertelen' (szó szerint: kutyalélek) frazeológiai egység. Azonos jelentésű a tatár *эм авыз* (TaPC 686) 'gonosz fecsegő, csúnya szájú' (szó szerint: ebszáj) és a magyar *ebszáj* (ME 138), valamint a *Ne higgy az ebszájnak!* (ME 138) szólás.

Azonos szemléletet tükröznek a baskír szólások: *эм эзам* (БРС 805) 'gonosz ember' (szó szerint kutya ember); *эм кечек уңал* (БРС 806) 'gonosz, mint a kutya'; *эм кечек эрhez* (БРС 806) 'szemtelen, mint a kutya', amelyek negatív emberi vonásokat jelenítenek meg.

Megfigyelések, intelmek

1. *A Kibújik (táj: kiüti magát, kitetszik, kiáll) a szeg a zsákból* (ONG 618/328); *Kitetszik a szeg a zsákból* (ME 763) közmondásunkkal azonos képet ábrázol a tatár *Без капчыкта ятмый* (TaPC 85) 'nem áll meg az ár a zsákban'; az ujjgur *Ziniske timur toprada turmejdö* (Kúnos 20) 'a hegyes vas átszúrja a zsákot'; a csuvas *пашатана михере пытарайман* (ЧРС 245) 'a hegyes vasat nem rejtheted el a zsákban' közmondás.

2. *A kutya ugat, a karaván halad* (ONG. 407/2269); török *it ürür, kervan yürür* (TyPC 482) 'a kutya ugat, a karaván megy előre'; ujjgur *It kavajdö, karavan kätädö* (Kúnos, 9) 'ua.'; üzbég *ит хурап, карвон утар* (УзРС 185) 'ua.'; türkmén *ит үйрер, кервен гечер* (ТуркРС 361); 'ua.'; kirgiz *ит рөт – кербен жүрөт* (КиРС 376) 'ua.' közmondások az azonos tartalmat azonos módon ábrázolják.

3. *A lányomnak szólok, de menyem is értse* (ME 549), *lányomat szídom, menyem is értse* (ME 549) megfelelőire találtunk a krími tatár *къызым, санъа айтам, келиним, сен динъле* (AC 104) 'lányom, neked mondom, menyem, értsed'; az üzbég *кизин, сенга айтмак, келиним, сен ешиш* (УзРС 28) 'ua.' frazeológiában. Az azonos tartalmú közmondásokban a *кереге* (КиРС 377) 'a kerek jurta farácsa', illetve az *уук* (КиРС 810) 'a sátor kupoláját tartó oszlop', valamint az *уул* (КиРС 810) 'fia' elem szerepel: *керегем, сана айтам, келиним, сен ук* (КиРС 377) 'neked mondom, kереге, te pedig, menyem, érts belőle', *уугум, сага айтамын, уулум сен ук* (КиРС 810) 'neked mon-

dom, sátoroszlop, te pedig, fiam, érts belőle’, ami a közmondás elterjedt és régi voltát igazolja.

4. *Ne köpj a kútba, mert innod kell belőle* (ONG 398 /2027); a tatár *төкермә коега, суын эчәрсен* (ТаРС 574) ’ne köpj a kútba, megesik, hogy innod kell belőle; a baskír *қозокка төкөрмә, һыуын эсерһен* (БРС 629) ’ne köpj a kútba, majd innod kell a vizéből; a kirgiz *кайрылын ичер ашын, а, какырба да түкүрбө кереги тиер башына* (КиРС 321) ’ne köpj abba az ételbe, melyből visszafelé jövet majd enned kell!’ rusztikus képével sajátos népi jelleget tükröz.

A testrészeket jelentő szavak a szólásokban

1. A szem jelentésű szó a frazeológiai kifejezések és közmondások gyakori szereplője. Említést érdemel, hogy a magyar és török nyelvekben tágabb jelentésmezővel rendelkezik, mint az európai nyelvek szem jelentésű szava. A baskír nyelv *күз* (БРС 387) ’szem’ szava ’hurok, kötés, szövet szeme’ jelentését a *күз күмөү* (БРС 387) ’leszaladt egy szem a harisnyán’ kifejezés igazolja. A türkmén *гөз* (ТүркРС 196) ’szem’ szó ’ablakszem’ jelentéssel is rendelkezik. Az oszmán-török *гөз* (ТүркРС 196) ’szem’ a ’kötés szemét’ is jelenti.

A *szemet vet valamire*, valamint a baskír *күз тауулай* (БРС 310) ’rátekin valamire’ (szó szerint: ráveti a szemét) szólás hasonló, amit a *күз* (БРС 308) ’szem’ és a *тауулай* (БРС 596) ’dob, vet, hajít’ jelentésű szó igazol.

A *görbe szemmel néz* (ME 282) és a baskír *кырын күз менән карай* (БРС 310) ’barátságtalanul viszonyul, nem tetszik valami’ (*кырын* (БРС 398) ’görbe, ferde’, *күз* ’szem’ és a *карай* (БРС 352) ’néz, tekint’) szólás azonos negatív tartalmat közöl.

Az *elül-hátul szemfüles* (ME 673) szólásban szereplő *szemfüles* (ME 673) szavunk a XVII. században még *szem-fül* (ME 673) formában ’figyelő, információt szerző’ jelentéssel volt használatos, amit a *szem-fül emberek* példa igazol.

A török nyelvek közös eleme a szem és fül alkotta összetétel, ami a ’figyelem, felvigyázás’ jelentéssel párosul: tatár *балалара күз-колак бул* (ТаРС 334) ’vigyázz a gyerekekre!’, az ujgur *көз-қулак болмак* (КАЙ 146) ’vigyáz valakire’ és a türkmén *гөз-гулак болмак* (ТүркРС 197) ’vigyáz valakire, óvatosnak lenni’, a baskír *кү-колак булыу* (БРС 311) azonos képet alkotva közli az azonos tartalmat.

2. A fog főnév szerepel a *fogára való* (nagyon tetszik neki) (ONG 215/753); *nem fér (nincs) a fogára* (nem tetszik neki) (ONG 215/753) kifejezéseinkben, amelyek párját alkotja a baskír *меу үмөү* (БРС 608) ’a fogára

való, ízlésével egyező'; *meu bammay* (BPC 608) 'nem megfelelő' (nem a fogára való) kifejezés.

Azonos jelentésű a magyar *feni a fogát valakire* (dühös rá, bajt akar neki okozni) (ONG 215/760) valamint a baskír *meu kaiṗay* (TaPC 269) 'haragot táplál valaki ellen, ártani akar valakinek' (szó szerint: feni a fogát) szólás. *A feni a fogát valamire* (nagyon vágyik rá, mindenképp meg akarja szerezni) (ONG 215/761) szintén e körhöz tartozó szólás.

A *ritka fog ritkán mond igazat* (ME 256), *ritkafogú – hazudós* (ME 256) kifejezések teljesen azonos jelentésű párja a Z. G. Aminyev közölte baskír *meue hupek* 'hazudós ember' (szó szerint: ritka fog) kifejezés.

A *foggal-körömmel* (elkeseredetten, egészen a végsőkig küzd valaki) (ONG 216/771) megfelelőjét képezi a tatár *meu-тырнагы белән* (TaPC 535) 'teljes erővel' (szó szerint: foggal-körömmel) és *meu-тырнагы белән яклай* (TaPC 535) 'teljes erővel véd valamit' szólás.

3. A *veri a mellét* 'dicsekszik' szólásunkkal azonos a *күкрәк кагыу* (BPC 312) 'dicsekszik' (szó szerint: veri a mellét), amely a *күкрәк* (BPC 312) 'mell' és a *кагыу* (BPC 331) 'ver, üt' szóból áll.

4. A *köszörűli a nyelvét valakin* kifejezésünk megfelelője a tatár *мел чарлай* (TaPC 512) 'pletykálkodik' (feni a nyelvét) a bántó, sértő beszéddel kapcsolatos. A 'köszörül' jelentésű szó van jelen a magyar *torkát köszörűli* és a tatár *тамак кыру* (TaPC 513) 'krákog, hogy szólni tudjon' (szó szerint: köszörűli a torkát) kifejezésekben. A tatár *кыру* ige 'köszörül' jelentése megerősíti a párhuzamot.

5. A has szót figyelhetjük meg a tatár *Яхшы аш калганчы, яман корсак ярылсын* (TaPC 716) 'inkább a rossz has szakadjon meg, minthogy jó étel megmaradjon', az azonos jelentésű krími tatár *Яхшы аш кѣфлѣгандже, яман кѣурсакъ патласыын* (AC 179); a magyar *Inkább (a) has szakadjon (fakadjon/pukkadjon/fájjon), mint(hogy) étel (meg)maradjon* (ONG 270/350) közmondásokban.

A tatár *эч кумы* (TaPC 262) 'hasmenéssel küszködik' (szó szerint: megy a hasa) és magyar megfelelője, a *megy a hasa* szókapcsolat azonos képet rajzol. A *hasmenés* szavunk európai nyelvekbeli megfelelőiben nem szerepel a has szó.

6. Azonos metaforikus kép szerepel a *rágni a fülét* (szüntelen nógatni) (ME 269) a tatár *колак итен ашау* (*кимеру, чәйнәү*) (TaPC 269) 'szüntelenül egy dologról beszélni, mindig egyazon dolgot kérni' szólásban, amelyik a *колак* 'fül' szóhoz kapcsolódó *кимеру* (TaPC 255) 'rágni', *чәйнәү* (TaPC 683) 'rágni, majszolni' jelentésű igét alkalmazza.

Hasonlóképp ábrázolja az örömet a *fülíg ér a szája* (M-OSz 842), *fülíg szalad a szája* (ONG 225/1026) szólás és a tatár *авызы колакка житкән*

(TaPC 20) 'nagyon megörült valaminek' (szó szerint: fülíg ér a szája), valamint az *авызы колагына жұтте* (TaPC 269) 'nagyon megörült' (szó szerint: fülíg szaladt a szája) szólás.

7. A *talpat nyal* (M-OSz II/904) és a tatár *мабан ялау* (TaPC 555) 'hízeleg, alázatoskodik' (szó szerint: talpat nyal) azonos képet használ a hízelkedés ábrázolására.

8. A tatár *йоны-муесе белән* (TaPC 191) 'szőrrel és bőrrel együtt' és a magyar *szőröstül-bőröstül megesz valamit* (ME 699) azonos képet jelenít meg.

9. A kéz szó ugyancsak több frazeológiai egységben szerepel. A *hosszú kezű (tolvaj)* (ME 435) és „*zsiványnak hosszú a keze, enyves az ujjá*” (ONG 737/62) szólás tartalmát fejezi ki a tatár *кулы озын* (TatSz 294) 'hosszú kezű, tolvaj' és a baskír *кулы озон* (БPC 469) kifejezés.

A *két kézzel kap valami után* és a tatár *куш куллан* (TatSz 300) 'erősen vágyott dolog nagy örömmel való elérése' (szó szerint: két kézzel) azonos állapotra utal.

A *jobb keze valakinek* kifejezés a baskír *уң кул* (БPC 379) 'segítője valakinek' (szó szerint jobb kéz) kifejezésben talál párira. A *keze-lába* (ME 435) 'fő segítőtársa' kifejezés is azonos jelentésű. A *kézzel-lábbal rajta van* (ME 436) 'nagyon igyekszik elérni valamilyen célt' szólás jellemzi az igyekvő segítőtárs tevékenységét.

A tatár *кул-аягын сызлаусыз булсын* (TaPC 296) 'Légy egészséges!' (szó szerint: Kezed-lábad legyen sértetlen!) jókívánság teljes megfelelője a baskír *аяк-кулын, Һысламаһын* (БPC 64) 'adjon az Isten erőt, egészséget' (szó szerint: Lábad és kezed legyen sértetlen/ép!) szólás, melyben az *аяк* (TaPC 49) 'láb' és a *кул* (TaPC 295) 'kéz' alkotta *кул-аяк*, illetve az *аяк-кул*, azonos jelentésű mellérendelő összetétel szerepel.

A magyar nyelv *kéz-láb* összetétele az *épkézláb* (M-OSz I/602) 'egészséges' (személy); 'ép, sértetlen, jó minőségű' (tárgy) jelentésű. A török példákban szereplő 'egészséges, sértetlen' jelentés van jelen a *nő épkézláb gyermeket szült* kifejezésben, ahol a végtagok állapota szimbolizálja az egészségi állapotot. A *nem tud egy épkézláb mondatot leírni* a jelentésmező kiterjesztésére szolgáltat példát.

A *kézre kerül* 'elfogják, letartóztatják' kifejezésünk megfelelője a baskír *кулга алыу* (БPC 379) 'letartóztatják', valamint a *кулга кабыу* (БPC 379) 'kézre kerül, elfogják' jelentésű kifejezés.

Természeti jelenségek

1. A *hajnal hasad* kifejezésünk a „*hajnal hasad, fényes csillag ragyog...*” népdalszövegben szerepel. Ugyanez a kép található a tatár *тан яру* (*ярылу*)

(TaPC 525) 'hajnalodik' (szó szerint: hajnal hasad), valamint a *тан ярыла* (TaPC 526) 'hajnalodik' kifejezésben. A *яру* (*ярылу*) igék 'hasad, szétszakad' jelentése a magyar kifejezés kulcsszavával egyezik meg.

2. A *jég* szerepel a magyar *Jégre írták a kötelezvényt* (ME 375); *Jégre metszett kép nem sokáig ép* (ONG 316/71); *Jégre metszi a képet* (ME 375) szólásunkban. A tatár *Бозга язган* (TaPC 701) 'jégre lett írva' és a *Боз өстендә язучу тормас* (TaPC 701) 'ami jégre lett írva, nem marad meg sokáig' közmondásban is kulcsszóként van jelen a *боз* 'jég' jelentésű szó. A *jégre csalták, jégre vitték* (ME 375) és a tatár *бозга умыру* (TaPC 76) 'becsapni' (szó szerint: jégre ültetni) szólás egyaránt képszerűen ábrázolja a 'becsap' jelentést.

3. Érdekes módon a közismert *Majd ha piros hó esik* 'soha' jelentésű szólásunk nem került be egyetlen gyűjteménybe sem, melynek a tatár *кызыл кар язгач* (TaPC 227) 'sohasem' (szó szerint: majd ha piros hó esik) szólás a teljes megfelelője.

4. A *Mi szél hozta?* (M-OSz II/ 783) és a tatár *нинди эчилер таилады* (TaPC 399) 'Mi szél hozta?' szólást a váratlan látogatónak teszik fel.

5. A tatár *утны-суны кичу* (TaPC 399) 'sok megpróbáltatást elszenvedni (tűzön-vízen keresztül menni)' szólás alapján megegyezik a *tűzön-vízen át követi* (M-OSz II/1045) 'minden nehézség közepette is hű marad' szólásunk tartalmával.

Tárgyak

1. A szekérrúd szerepel a *Jó kocsis hamar megfordítja a rudat* (ME 639); *Kitört a szekere rúdja* (ME 639) 'megsértődött'; *Másfelé fordítom a rudat* (ME 639) szólásokban. A tatár *тәртәсе тызмиз сына* (TaPC 569) 'hamar megsértődik' (szó szerint: hamar eltörik a kocsija rúdja); *тәртәсе кыска* (TaPC 569) 'sértődékeny' (szó szerint: rövid a kocsija rúdja) és a baskír *тәртәне борой* (БРС 665) 'elmenni' (szó szerint: megfordítani a szekérrudat); *ерек тәртә* (БРС 665) 'tréfás: sértődékeny, tréfát nem ismerő' (szó szerint nyárfából van a szekere rúdja / törékeny); *тәртәһе кыска* (БРС 665) 'sértődékeny' (szó szerint: rövid a szekere rúdja) szólásokban. A szólás metaforikus képe az 'irányt változtat' és a 'sértődékeny' jelentést hordozza.

2. A *deszka* (M-OSz I/ 382) és a tatár *такта кукракле* (TaPC 510) 'laposmellű' (szó szerint: deszka) azonos képet alkalmaz. A *hiányzik egy deszkája* (ONG 141/99) teljes megfelelője a tatár *бер такмасы ким* (TaPC 510) 'nem teljesen normális' (szó szerint: hiányzik egy deszkája) szólás.

3. Az értéktelen dolgot, a rossz minőséget a fa jelző közli: *Jó annak a fapénz is* (ONG 195/206); *Fapénzt vesz arany gyanánt* (ONG 195/207);

Egy fabatkát sem ér (ONG 191/105); *Nem adok érte egy fagarast sem* (ONG 191/114); *Nem ér egy fapetákot sem* (ONG 195/209); *Kap rajta, mint vak koldus a fagarason* (ME 212).

Az ügyetlen, hamis fogalmakat jelölik a *fahangú* 'kellemetlen hangú, hamis', a *fakezű* 'ügyetlen', a *fafejú* 1) 'ostoba', 2) 'makacs', a *fajankó* 'ostoba, érzéketlen' a *fapofa* 'közönyös, érzéketlen', valamint a *bükkfanyelv* (M-OSz 299) *tréfás* 1) 'érthetetlen idegen nyelv', 2) 'idegen nyelvet nehezen tanuló' jelentő kifejezések.

A magyar *fapénz* kifejezéssel egyezik a tatár *азаг акча азаг акча* (TaPC 22) és a baskír *агас акка* tükörfordítás jellegű kifejezés. A tatár és a baskír *агас акка* (БPC 22) 'forgalomból kivont pénz' (szó szerint: *fapénz*) kifejezésnek felelnek meg az azonos jelentésű magyar *fapénz*, *fabatka*, *fagaras*, *fapeták* szavak.

A tatár nyelv *азаг авыз* (TaPC 20) 'durva szavakat használó ember, magát kifejezni nem tudó ember' (szó szerint: *fa a szája*), a baskír *агас авыз* (БPC 7) 'nehéz beszédű' (szó szerint: *fa a szája*); *агас мел* (БPC 7) 'udvariatlan, tiszteletlen, durva beszédű' (szó szerint: *fanyelv*) kifejezése negatív magatartást jelenít meg.

Feltételezésem szerint a *megültették vele a falovat* (ME 212) 'deresre húzták' szólás kapcsolatos lehet a tatár *азаг атка атландыру* (TaPC 22) és a baskír *агас атка атландыру* (БPC 7) 'becsap' (szó szerint: *falóra ültet*) szólással, melyben az *азаг ам* / *агас ам* 'faló' az 'áltatás, a megtévesztés' szimbólumaként szerepel. Figyelmet érdemel, hogy a magyar *lóra ültet valakit* (ONG 439/679) 'becsapja, elámítja' és *felültet* igénk 'becsap' jelentése is szemantikai kapcsolatot képez a török szólásokkal. A tatár *утыру* (TaPC 596) 'ülni, leülni, felültetni, becsapni' és a baskír *ултыртыу* (БPC 675) 'leültetni valakit, növényt ültetni, helyezni, becsapni' jelentésű igével mutat hasonló vonást. A *becsap* jelentés a tatár *боzza утыру* (TaPC 76) 'becsap' (szó szerint: *jégre ültet*) szólásban figyelhető meg.

Míg a török szólásokban a *faló* általánosabb jelentésű, a magyar szólásban jelentésszűkülés figyelhető meg: a *faló* kifejezés sajátos külső jegyeken alapuló képzettársítás folytán csak a *deresre* (büntetőeszközre) vonatkozik.

Állatok a szólásokban

1. A kutya alakjához kapcsolódik a *behúzza a farkát* (ME 217) kifejezésünk, ez jelenik meg az: *Idegen kutyának lába közt a farka* (ME 482); *Behúzza a farkát, mint az idegen kutya* (ME 389) közmondásainkban. A tatár *кошпок кысу* (TaPC 268) 'elveszíteni a bátorságát, megilletődni' (szó szerint: *behúz-*

za a farkát) szólás szintén a *мөсафир этнән куйрыгы кысык* (TaPC 390) 'az idegen helyen lévő kutya ellapítja a farkát' közmondásban talál megfelelőre. Az önhitt, túlkapásra hajlamos emberrel szembeni erélyes fellépést jeleníti meg a *farkára hágott* (ME 217) szólás, melynek megfelelője a tatár *койрыкка басы* (TaPC 268) 'megszüntetni valaki üzelmeit' (szó szerint: a farkára taposni).

A hízelkedő embert jeleníti meg a *csóválja farkát* (ME 113) szólásunk, és a tatár *койрык болгау* (TaPC 268) 'ravaszkodik' (szó szerint: csóválja a farkát) és a tatárral egyező baskír *койрык болгау* (БPC 366).

A lekicsinylést kifejező *Ebnek mondják, eb mondja farkának, farka mondja: eb menjen!* (ME 217) a krimi tatár *итке, ит де – кыуругына* (AC 69) 'kutya kutyának, kutya a farkának' szólásban talál párhuzamra.

2. A disznó azonos értékítéletet nyer a magyar *disznóbőr az orcája* (ONG 146/231) és a tatár *бүтенә дыңгыз түресе каплаган* (TaPC 138) 'disznóbőrrel fedte be az arcát' (mondják a becstelen emberről) szólásban. A disznó negatív megítélését tükrözik a magyar: *A disznó a pizsokban is hízik* (ONG 144/204); *Nem érzi meg a disznó, ha egy szál sörtéjét kihúzzák* 'a durva, hitvány ember nem szokott érzékeny lenni' (ONG 145 /226) közmondások, az oszmán török *domuz* (TyPC 242) 'disznó' szót alkalmazó szólások: *domuz gibi* 'makacs, durva, neveletlen, rossz természetű'; *domuz dölü* 'aljas népesség'; *O ne domuzdur!* 'milyen arcátlan ember!' szólások, a türkmén *додоңуз* (ТүркPC 242) 'disznó' szóval alkotott *додоңузлын этмек* (ТүркPC) 'úgy viselkedik, mint egy disznó'.

3. A magyar és török frazeológiában gyakran szerepel a ló, amely a nomád ember nélkülözhetetlen, hűséges társa. A magyar és török tündérmesékben fontos szereplő a csodás képességű ló. Sz. Mirbadaleva (1977) a törökség hősénekeinek ismertetése során a ló szerepeltetéséről mint kötelező motívumról tesz említést.

Jól tükrözik a törökség közmondásai a ló pozitív ábrázolását: kirgiz *жаным аман турганда атыма камчы салдырбайм* (КирPC 336) 'amíg élek, nem engedem, hogy korbáccsal érintsek a lovam'; türkmén *аты барын, ганаты бар* (ТүркPC 55) 'akinek lova van, annak szárnya van'; oszmán-török *ati eşkin, kilici keskin* (TyPC 73) 'a lova gyors, a kardja éles'.

A magyar közmondások is a jó ló megbecsült voltát tükrözik: *Ha lovad jól tartod, magadnak használsz* (ME 510); *Jó lónak zabla kell, nem ostor* (ME 510); *Serény lovat nem kell sarkantyúzni* (ME 512).

A lóról való gondoskodás fontosságát sugallják a magyar közmondások: *Zab hajtja a lovat, nem ostor* (ONG 731/8); *A lovat nem ostorral, hanem abrakkal lehet megindítani* (ONG 441/716). Ezt ábrázolja a párhuzamos tatár

атны чыбыркы белән кума, солы белән ку (TaPC 643) 'ne ostorral, zabbal hajtsad a lovad!' szólás is.

4. *A tojás tanítja a tyúkot* (ONG 675); *A tojás akar okosabb lenni a tyúknál* (ME 718) tatár megfelelője a йомырка тавыкны өйрәтми (TaPC 738) 'tojás a tyúkot nem tanítja' szólás.

5. A kakas, a baromfiudvar ura jelenik meg a tatár *этәч үз чүплегенде үзе мурза* (TaPC 373) 'a kakas mirza (gazda) a saját szemétdombján' szólásban, mely a magyar: *Minden kakas úr a (maga) szemétdombján* (ONG 325); *Minden kakas a maga szemétén hatalmas* (ME 391); *Csak szemétén vitéz minden kakas* (ME 391); *Kakas is hatalmas a maga szemétén* (ME 391) közmondásokhoz hasonló képet szerepeltet.

A kakas egyben a tűzvész szimbóluma is, amit a tatár *кызыл этәч жиберу* (TaPC 733) 'felrepíteni a vörös kakast, tűzvészt kelteni, felgyújtani', a baskír *кызыл этәч ебәрәү* (БPC 822) 'ua.', valamint a magyar *felrepül (felszáll, leszáll) valahova a vörös kakas* (ONG 325) *vörös kakast röpit (küld) a házára* (ONG 325) 'felgyújtja valakinek a házat' szólás szemléltet.

6. A rókával kapcsolatos a *Minden róka a maga farkát dicséri* (ME 637) közmondásunk a tatár *һәрбер төлкә үз койрыгын мактый* (TaPC 554) 'minden róka a maga farkát dicséri' közmondással egyezik meg. *A nehéz a rókát kétszer törbe ejteni* (ME 637) közmondás párhuzamra talál az oszmán-török *tilki iki defa tuzağ a düşmez* (TyPC 862) 'a róka kétszer csapdába nem kerül' közmondásban. Említést érdemel, hogy mindkét magyar közmondás szerepel Kis-Vicay 1713-ban megjelent gyűjteményében.

7. A farkas az eurázsiai frazeológia gyakori szereplője. *A hogy a farkas is jóllakjon, a bárány is megmaradjon* (ONG 196) szólással azonos tartalmúak a tatár *бүре дә тук булсын, куй да бөтен булсын* (TaPC 554) 'a farkas is jóllakjon, a birka is épen maradjon'; *бүре дә тук, сарык та исән* (TaPC 95) 'a farkas is jóllakott, a juh is épségben van' közmondások, amelyek régi voltát igazolja, hogy a variánsokban a török nyelvekben általánosan használt *куй* 'juh' és a *сарык* 'hizlalt juh' is szerepel.

8. *A fejtől бүдösödik a hal* (ONG 206) párhuzamra talál a baskír *балык башынан серей* (БPC 70) 'a hal fejtől rothad'; a török *balık boştan kokar* (TyPC 93) 'a fejénél romlik a hal'; a kirgiz *балык башынан чирыйт* (КирPC 412) 'ua.'; az uigur *belax baştin kokedo* (Kúnos 10) 'a hal a fejtől бүдösödik'; a csuvas *пулӓ нусенчен серме пуслать, йывас варринчен* (ЧPC 412) 'a hal a fejtől romlik, a fa a belénél korhad' közmondásban.

Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott magyar és török szólások és közmondások esetében gyakran tükrörfordítás jellegű egyezést figyelhettünk meg, ami a jelentést hordozó metaforikus kép egyezését jelentette. Az említett megfelelés mellett azt is megfigyelhettük, hogy számos esetben a szokás- és hagyományrendszer terén is azonosságot tükröznek az azonos jelentésű, azonos képet alkalmazó nyelvi egységek. A bemutatott magyar és török frazeológiai kifejezések, közmondások nem kapcsolódnak az ókori antik kulturális örökséghez, sem a Biblia világához. Jól példázzák ezt az *ördög lakodalma*, *ördögszekér*, *megy a hasa*, *disznóbőr az orcája*, *Ne köpj a kútba!*, *Ne higgy az ebszájnak!*, *ebnek – ebhalál* frazeológiai egységek, illetve közmondások.

Paczolay Gyula (2008) a párhuzamos közmondások kialakulását illetően utal Erasmus 1574-ben kiadott *Adagiorvm Chiliades* munkájára, amelyik jelentős szerepet játszott a közmondások elterjedésében. Elsősorban az antik hagyományokhoz kötődő, illetve a Bibliában szereplő közmondások kapnak helyet gyűjteményében. A tanulmányomban bemutatott szólások, közmondások más kulturális környezetet, más hagyományrendszert tükröznek. Ez arra utal, hogy az írásbeliség kevésbé játszott szerepet elterjedésükben. A párhuzamos magyar és török szólások és közmondások kialakulásának vizsgálata további feladatként jelentkezik. Egyelőre a tények feltárásával és bemutatásával tettünk néhány lépést előre.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2005. Magyar frazeológia. *Ethnica* 1/8–16.
- Balázs Géza 2007. Ez is megvan, még sincs este! Szógyakoriság és fogalmi körök a Magyar szólástárban. *Ethnica* 3/76–9.
- Balázs Géza 2022. A magyar frazémák szövegtipológiája. In: Balázs Géza: *Folklór és nyelv*. IKU. Budapest. 35–50.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólásszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Бикбулатов, Н. В. 1974. *Фольклор народов РСФСР*. вып. 1. Уфа. 52–62.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György 1996. *Jelképtár*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Илимбетов, А. Ф. – Илимбетов, Ф. Ф. 2012. *Культ животных в мироритуальном традициии баишкур*. «Гилем». Уфа.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Marek, Miloš 2003. Pečenehovia a Uzi na Slovensku. *Historický časopis* 193–223.

- Мирбадалева А. С. 1977. *Башикирский народный эпос*. Восточная литература. Москва.
- Paczolay Gyula 1997. *Magyar–ész–német–angol–finn–latin közmondások és szólások*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság. Veszprém.
- Paczolay Gyula 2008. A proverbiumok történeti aspektusú kutatása. *Ethnica* 1/6–12.
- Пермяков, Г. Л. 2001. *Пословицы и поговорки народов Востока*. Москва.
- Ujváry Zoltán, 2003. *Szólások és közmondások nagy könyve*. TKK. Debrecen.
- Vámbéry Ármin 1885. *A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Vargyas Lajos (főszerk.) 1988. *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

A forrásművek és alkalmi rövidítésük

- АС – *Атлар сөзлери ве айтымлар*. Симферопль 2002.
- БРС – *Башикирско-русский словарь*, «ДИГОРА-Русский язык». Москва, 1996.
- КАЙ – Н. Кайдаров: *Парные слова в современ. уйгурском языке*. Алма-Ата, 1958.
- КаРС – *Казахско-русский словарь*. «Русский язык». Москва, 1981.
- КиРС – *Киргизско-русский словарь*. «Русский язык». Москва, 1965.
- Kúnos Ignác: *Adalékok a jarkendi törökség ismeretéhez*. Budapest, 1912.
- ME – Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, 1897.
- Mikszáth Kálmán: *A két koldusdiák*. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest, 1973.
- M–OSz – *Magyar–orosz szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986.
- ONG – O. Nagy Gábor: *Magyar közmondások és szólások*. Gondolat–Talentum. Budapest, 1985.
- ПеПос – *Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова*. Москва, 1973.
- ТаРС – *Татарско-русский словарь*. «Русский язык». Москва, 1966.
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. Főszerkesztő: Benkő Loránd.
- ТуРС – *Турецко-русский словарь*. «Русский язык». Москва, 1977.
- ТурКРС – *Туркменско-русский словарь*. «Сов. энциклопедия». Москва, 1968.
- УзРС – *Узбекско-русский словарь*. «Русский язык». Москва, 1959.
- ЧувП – *Чувашские пословицы*. «Русский язык». Москва, 1981.
- ЧРС – *Чувашико-русский словарь*. «Русский язык». Москва, 1977.

Pacsai Imre
nyelvész, kandidátus,
habilitált főiskolai tanár (Nyíregyháza)
E-mail: drpacsai@gmail.com

Abstract

PACSAI, IMRE

PARALLELS OF HUNGARIAN SAYINGS AND PROVERBS IN TURKISH LANGUAGES

Between Hungarian and Turkish proverbs and sayings, we can often observe a mirror-translation-like correspondence, which may lie at the bottom of the metaphorical image. In a number of cases there is also a similarity in the system of customs and traditions, with linguistic units having the same meaning and using the same image. The Hungarian and Turkish phraseological expressions and proverbs to be presented are not related to the ancient cultural heritage of antiquity, nor to the world of the Bible. For example: the devil's feast, the devil's chariot, having diarrhoea, pig's skin cheek, don't spit in the well, don't believe the mouth of the dog, the dog – the dog's death. Concepts covered in the study: health, habit-belief, observation-intuition, body parts, natural phenomena, objects, animals.

Keywords: Hungarian-Turkish phraseological parallels, conceptual circles: natural phenomenon, health, body part, object, animal